

”אין יראת א-לוהים במקום הזה” (בראשית כ, יא)

מאיה פרוכטמן

שמעתי בעצב רב את כל מה שנאמר בנושא עמוס עוז וגליה עוז, ומה שהצמית את ליבי היה דווקא זיכרון אחר, הקשר לדמות האב אף הוא, בכתיבתה המתמשכת של המשוררת דליה רביקוביץ.

לכאורה אין כאן שום קשר, ואין זו אלא אסוציאציה שלי, אך אולי בכל זאת יש כאן יותר מזה, שכן נושא דמות האב והדו-ערכיות באשר אליו נמצאים ביצירתה של דליה רביקוביץ כמעט לכל אורכה, למן השירים המוקדמים. דמות אב זו נמצאת כבר בשירים הראשונים בספר **אהבת תפוח הזהב**,¹ בשיר "עמוד התיכון", ומתמשכת עד קובץ הסיפורים **באה והלכה**,² כלומר זהו נושא ששב ונכתב במשך 46 שנים.

מטבע הדברים, סגנון היצירה השתנה לאורכו של "כמעט יובל" זה. במהלכו חלו שינויים בולטים בנוהג הכתיבה הן מצד הלשון והסגנון והן בסוגות, הז'אנרים. גם הסגנון של רביקוביץ הושפע מהתמורות והשתנה בהתאמה. הנושא שחזר אצלה רבות במשך רוב שנות חייה, "מות האב", השתנה אצלה גם בתוכן וגם בסגנון, אם כי המבנים האחרונים דומים לעיתים ו"מתכתבים" עם הראשונים.

על הנושא הייחודי, שהוא מות האב, ועל העיצוב המיוחד שלו ברצוני לדבר הפעם – בעניין שהזכרתי בראש דבריי,³ וכן להראות איך העיצוב הלשוני משקף את הרגש האישי הפנימי של המשוררת.

דליה רביקוביץ הייתה בת שש כשאביה נדרס למוות בידי נהג בריטי שיקור. אימה וסבה הסתירו מפניה את מותו ואמרו שיצא לנסיעות, ואף שלחו לה מדי פעם בפעם מתנה ממנו. רק בהיותה בת 12 סיפרו לה את האמת. לאחר מכן בהגדרות העצמיות שלה (בספרה **באה והלכה**) היא מכנה את עצמה "בת השש", כאילו מאז מותו של האב העולם עמד מלכת.

בשירים הראשונים האב מופיע כדמות סמכותית קשוחה, ואפילו מאיימת. הוא מכה את הבת הקטנה בנוכחות אנשים זרים וטראומת המכה מלווה אותה בהמשך חייה. השיר המספר באותה מכה נמצא בספרה הראשון **אהבת תפוח הזהב**:⁴

1. רביקוביץ, ד' (1959). **אהבת תפוח הזהב: שירים**. ספרית פועלים.

2. רביקוביץ, ד' (2005). **באה והלכה**. מודן.

3. כמה וכמה מאמרים וספרים נכתבו על שירת דליה רביקוביץ ועל חייה, אך במאמר זה ברצוני לגעת במיוחד בכמה נקודות שראיתי תמיד בשירתה, והן עוררו בי את הרצון להגיב באמצעותן על ידיעה שהזכרתי בפתיחת המאמר.

4. רביקוביץ (לעיל הערה 1), עמ' 15. ועיינו גם בתוך ברוך, מ' (תשל"ד). **עיונים בשירת דליה רביקוביץ**. עקד. שם מצויים גם ניתוחים תחביריים. וכן עיינו בהרחבה: ברוך, מ' ופרוכטמן, מ' (2012). "והוא אינו מדבר לי מילת אהבה אחת" – יצירותיה של דליה רביקוביץ למבוגרים ולילדים בנושא מות האב – היבטים ספרותיים וסגנוניים. בתוך ע' השכל-שחם, ר' בורשטיין, ע' עמיר וה' אתקין (עורכות), **מוזמרת הלשון: עיון ומחקר בחינוך לשוני** (עמ' 87-105). משרד החינוך; המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין; האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה. משם לקוחים אף רוב הציטוטים למטה הזו.

כָּף יָד רְשָׁעָה

קוֹיִם שֶׁל עֵטוֹן נָטוּ בְּמִלְכָּקוֹן
אָבָא הִכָּה עַל כָּף יָדוֹ.
הוּא אָמַר שֶׁהִיא כָּף יָד רְשָׁעָה.
מֵה שֹׁסְפֶרְתִּי אֶמֶת וְיָצִיב.

קוֹיִם שֶׁל עֵטוֹן נָטוּ בְּמִלְכָּקוֹן
וְאָבָא שָׁלִי הִכָּה אוֹתִי.
כָּל הָעוֹמְדִים צָחֲקוּ לְמִרְאָהּ,
מֵה שֹׁסְפֶרְתִּי אֶמֶת וְיָצִיב.

קוֹיִם שֶׁל עֵטוֹן נָטוּ בְּמִלְכָּקוֹן
אָבָא חָדַל מִהִכּוֹת אוֹתִי.
הֵיךְ הִרְשָׁעָה צְמָחָה אֶצְבְּעוֹת
וְכָל מַעֲשֵׂה שְׂרִיר וְקָיִם [...].

אנחנו מתבוננים פה בדמות האב מבעד לעיני הילדה, שהיא הדוברת כביכול, ודבריה מגלים את הטראומה הקשורה בדמותו.⁵ מבחינת הסגנון, רביקוביץ בשירתה המוקדמת (סוף שנות החמישים ושנות השישים) נטתה מאוד ללשון גבוהה, בעיקר לשון המקרא או חיקוייה, ושיבצה אותה בשיריה. אומנם השיר "כף יד רשעה" אינו מדגים נטייה זו בשלמות, אך אף על פי כן נמצא בו סימנים המזכירים לשון מקרא (אומנם מעורבת בלשון ילדים ויש גם ביטויי מסגרת מלשון חז"ל, וראו להלן). יש בשיר משפטים קצרים רבים והקישור הרגיל הוא פרטקטי באמצעות איחויים, רובם אסינדיטיים (ללא סימן קישור), היוצרים מקצב מהיר כעין לשון ילדית ריגושית במיוחד.⁶ כאמור, אוצר המילים גבוה למדי, אך יש בו ובהתנסחות המייצגת את הדוברת גם ילדותיות: "אָבָא שָׁלִי", "הוּא אָמַר שֶׁהִיא כָּף יָד רְשָׁעָה", כי נקודת המבט היא כביכול של הילדה הנפגעת. מובן שהמתארת היא מבוגרת ויש עירוב סגנונות. הגוון המקראי מיוצג באמצעות הביטויים: "אָבָא חָדַל מִהִכּוֹת אוֹתִי" (מהפכות – בראשית יד, יז; כאן המקור המתחבר למ"ם שהוא מקראי ואינו נשמר בלשון שלאחר המקרא); "הֵיךְ הִרְשָׁעָה צְמָחָה אֶצְבְּעוֹת".⁷ הביטויים החותמים את הבתים: "מֵה שֹׁסְפֶרְתִּי אֶמֶת וְיָצִיב" (למשל מסכת ברכות ב, ב); וכן "וְכָל מַעֲשֵׂה שְׂרִיר וְקָיִם" (למשל, בבלי, בבא בתרא קס, ב); "אֵךְ הִפְסַד הֵנָּה שְׂרִיר וְקָיִם" – הם סיכום של מבוגר המתבונן מעמדתו באירוע ילדותו, ועל כן כנראה יש פה בחירה בתבניות של לשון חז"ל.⁸

לשיר ארבעה בתים וכולם קבועים בסדרם בכל מה שקשור לסוג החריזה ולמקצב. מבחינת התחביר, הרי שניים מהם (הראשון והשלישי) מכילים כל אחד שני משפטים, כשכל שני טורים הם משפט שבסופו

5. לניתוח השיר הזה ראו במיוחד בתוך ברוך (לעיל הערה 4), עמ' 9-15, ושם גם הדגשות על התחביר בו, וכן ראו ניתוח מן הכיוון של הבחירה בלשון חז"ל בתוך פרוכטמן, מ' (2011-2012). "וְכָל מַעֲשֵׂה שְׂרִיר וְקָיִם": לשון מקרא, לשון חז"ל ובחירה סגנונית בספרות העברית בת-ימינו במיוחד על פי שירים של דליה רביקוביץ. **מים מדליו**, 22-23, 187-199. לניתוחים סגנוניים של שירת רביקוביץ בכללה בכיוונים האלה עיינו עוד בתוך קרטון-בלום, ר' (תשמ"ז). רחיפה נמוכה. **עתון 77, 87, 15**; חסין, ז' (1989). **שירה ומיתוס ביצירתה של דליה רביקוביץ**. עקד.
6. לנושא הקשר בין איחוי ללשון ריגושית, ובתוכה הילדית, ושעבוד – ללשון יותר בוגרת וממותנת, כביכול, ראו בתוך רינל (Rynell, A. (1952). Parataxis and hypotaxis as a criterion of syntax and style. *Lunds University Årsskrift* (N.F.), 48, 3-141), ובעקבותיו פרוכטמן, מ' (תש"ן). **לשונה של ספרות**. רכס (בעיקר הנספח); פרוכטמן, מ' (תש"ס). **לומר זאת אחרת: עיוני סגנון ולשון בשירה העברית בת ימינו**. הוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, פרק ה: התחביר ומשמעות השיר (על פי שיר של רביקוביץ).
7. יש להניח שצירוף פועלי זה בנוי על פי צמח שבמקרא, למשל שמות טו, ז; שופטים טו, כב, אם כי במקרא הפועל איננקואטיבי, המסמן שינוי מצב, ואילו המשמעות הגורמת היא מימי הביניים.
8. ועיינו בתוך פרוכטמן (לעיל הערה 5). אומנם יש פה גם הדהוד של שבועה של ילד שהמבוגר מעדן אותה, מעין: "בחיי שאני לא משקר", ועיינו בתוך ברוך (לעיל הערה 4), בניתוחים שנזכרו לעיל בהערה 5.

נקודה, כל משפט בנוי משתי פסוקיות וכל המשפטים וכן הפסוקיות מאוחים ביניהם – כל שתי פסוקיות ראשונות וכל שתיים אחרונות, והמשפטים כאמור קשורים אף הם בקשר של איחוי, בדרך כלל אסינדרטי. בבית הראשון יש איחוי סינדרטי אחד בוי"ו, בבית השלישי הפסוקית האחרונה שהיא הטור האחרון אף היא מתקשרת בוי"ו, ובבית האחרון הקישור של הטור, שהוא הפסוקית האחרונה, מיוצג במילת ההסתייגות והניגוד: "אך". הבית השני המייצג את העלבון הגדול⁹ ודברי האב על הכף הרשעה, מכיל שלושה משפטים, והמשפט השלישי שבנוי מטור אחד שבסופו נקודה, ממקד אליו את תשומת הלב ומשהה את הקורא הסופג את דברי האב:

הוא אָמַר שְׁהִיא כִּף יָד רְשָׁעָה.

הבית האחרון כולו משפט אחד, ללא הפסקה בו:

קוּיִם שֶׁל עֵשׂוֹן נָטוּ בְּמִלְכָּסוּ
פָּחַד לִוְחָף אֶת הַיָּד הַרְשָׁעָה
אָבָא חָדַל מִהַפּוֹת אוֹתִי
אֶךְ הַפָּחַד הָיָה שְׁרִיר וְנָזִים.

המשפט הזה הנאמר במהירות וללא הפסקות, מדגיש את הטור האחרון ואת הפחד שנשאר עם הדוברת כרגש בלתי משתנה גם בהמשך (מובן שכל אחד יכול לקרוא ולהפסיק כרצונו כשטקסט איננו מפוסק אך הפיסוק המוקפד בכל השיר, מבליט את ייחודו של הבית הזה). מבנים פרטקטיים, בעיקר אלה שהם בעלי פסוקיות קצרות, יוצרים כאמור ריגושיות ודיבור של ילדים שהוא כביכול בלתי מורכב.

לצד המכה ישנו גם העלבון, שכן האב מכה אותה בנוכחות אנשים זרים, ועוד הוא מוסיף דיבור למכה ואומר על כף ידה שהיא כף רשעה.

מכה זו שמשאירה צלקת גם בלב הקורא את השיר, לא נשכחה כנראה מזיכרונה של המשוררת לצד זיכרון ההשפלות האחרות שעוברת הילדה מאז מותו של אביה – אך היא, גם כשגדלה להיות אישה, נושאת רוב הזמן בזיכרונה הראשוני בעיקר דמות אב אוהב שעזב את בתו ונעלם.

כנזכר לעיל, דליה רביקוביץ הייתה בת שש שנים כשאביה נדרס למוות. לאחר זמן רב, בהגדרה העצמית הפואטית שלה (בתוך רביקוביץ, 2005)¹⁰ היא מכנה את עצמה בצירוף השמני המאזכר אותה ומכנה אותה: "בת השש", "בת השש לשעבר", וכן "בת השש, שהייתה כבר בת שש עשרה". למשל "נעזוב את בת השש שעוד תגיה ותפציע מדי פעם בסיפור אפילו בניגוד לרצוננו או בניגוד לרצונה [...] (שם), עמ' 10-11; וראו בהמשך את דבריי על **באה והלכה**). כל זאת כאמור כאילו מאז מותו של האב העולם עמד מלכת.

בסיפור האחרון בתוך **באה והלכה** (רביקוביץ, שם): "אבא של..." שאותו כתבה המשוררת על אביה, היא פותחת ואומרת:

9. ועיינו בתוך ברוך (שם), עמ' 9-13, על נושא העלבון בשירת רביקוביץ המאפיין את השיר הזה.

10. רביקוביץ (לעיל הערה 2).

מי מכיר את אבא של דליה? מי זוכר את אבא של דליה. הוריו מתו מות ייסורים ובני הדודים וכל חבריו מתו מזקנה. אפילו דליה זוכרת רק את הזיכרונות שלה. איך אפשר לזכור מישהו שמת לפני יותר משישים שנה. איך אפשר לזכור את מנסי החאקי שלו וגרבי הברך ומצחו הגבוה ואת שירי המשוררת אלישבע שאהב ושירי חיים לנסקי? מי יכול לזכור את אבא של דליה כשעברו שלושה דורות מאז שמת, ויש לו כבר שבעה נכדים וארבעה חמישה נינים, שחלקם אפילו אינם מכירים זה את זה (שם, עמ' 19).

קטע זה מעיד על חלקם של הזיכרונות בכלל וזיכרונותיה הפרטיים של דליה רביקוביץ בפרט ועל ההנחה שיהיו צמודים תמיד למציאות וישקפו אותה כאשר למעשה הם חיים רק במוחו של היחיד הזוכר או בקרב ציבור אנשים המורכב מיחידים זוכרים (על כינוי עצמה בגוף שלישי ובנקיבת שמה "דליה" ראו בהמשך בדיון בעת האחרונה). זיכרונות אלה אישיים, כמוכן, וכל אחד זוכר את מה שנצרב בו ואינו חולף.

דמות האב רבת הפנים מלווה את כל יצירותיה של דליה רביקוביץ, והיצירות המתמקדות בדמותו צפות ועולות במשך חייה של היוצרת. בכל צרור שנים משתנה דמות האב ומתגלגלת מדמות סמכותית ואיתנה, קשורה למשפחה ומגינה עליה ועד דמות שונה לחלוטין, חלשה ופגועה, סובלת ועייפה, המקבילה לדמותה של המשוררת בשנותיה האחרונות ואולי אף משקפת אותה. לא אזכיר פה את כל ההתרחשויות האלה אך אזכיר את רובן.

הפנייה לילדים – מסיבה משפחתית

ב-1968 פרסמה דליה רביקוביץ קובץ של שירים לילדים משותף לה ולאביה, לוי רביקוביץ, וקראה לו **מסיבה משפחתית**.¹¹ המכתב לקורא פותח בנעימה אישית מאוד וריגושתית: "קורא חביב". בפתיחה עצמה שיש בה מבוא ואף תירוץ לספר, המשוררת מסבירה את הצירוף הלשוני "מסיבה משפחתית", בתוך שהיא מתייחסת לדמויות השונות במשפחה: אב ואם, שלושה ילדים ונכד. בפתיחה היא מספרת על לוי רביקוביץ שכתב כמה מהשירים האלה, ורק בהערת אגב, בסיום הקטע השני, היא מציינת שלוי רביקוביץ נדרס ושהוא היה אבא שלה.

למעשה לא היו לדליה רביקוביץ שירי ילדים המעלים את דמות האב, אם כי בספר **מסיבה משפחתית**, יש שירים שלה שכנראה חיברה במיוחד על בני המשפחה של המשוררת, וכן של אביה, לוי רביקוביץ (שכדי להנציח את שיריו פרסמה את הספר): על אם המשפחה, בניה התאומים, אחיקם ועמירם, פעם אחת אף בשמם במפורש, ואף על הבת, וכן נאמר במבוא שהספר מוקדש למיכל, אם המשפחה, ולנכדה רועי (וראו על כך בהמשך). האב אינו נזכר כלל בספר, אלא באותה פנייה אל הקורא. נתבונן אפוא בפתיחה:

11. רביקוביץ, ל' ורביקוביץ, ד' (תשכ"ח). **מסיבה משפחתית**. עם עובד.

מכתב לקורא

קורא חביב,

אני חוצה לספר לך על או רביקוביץ שכתב כמה מן השירים שבספר הזה.

או רביקוביץ היה מהנרסם צעיר שאלה מארץ סין לפני שלושים וחמש שנה. הוא עבד בתחנת החשמל של נהריים, והשתתף בהקמת רשת עמודי החשמל בעמק יזרעאל ובאלו התחתון. בתקופת המאורעות לפני שלושים שנה היו כנוספות עֲרָבִים מתנפלות לפעמים על יהודים. לכן הייתה אמא שלי צואת מאוה כשהיה או רביקוביץ מאחר לחזור הביתה. **שכחתי לספר, אלו רביקוביץ היה אבא שלי.**¹²

את עבודתו בהקמת רשת החשמל באלו בעמק יזרעאל סיים או רביקוביץ בשלוש. אבל לפני עשרים וחמש שנה, בעיצומה של מלחמת העולם, נדרסו אמות על ידי נהג שיכור. באותו הייתה בת ee, ואחיקק ועמרים, התאווים שלנו, היו בני חמישה חודשים. [...]

כשצאתי, התחלתי גם אני לכתוב שירים, ועכשיו אספתי את שירי על או [...] ואת השירים שלי יחד בקובץ הנקרא "מסיבה משפחתית". כפי שהמסיבה תהיה שלמה, מוקדש הספר לזכר רביקוביץ, שפירא אמי, ולילד חוסי, שהוא הנכד שלי.

ובזאת אנחנו פותחים את המסיבה

מסגרת הטקסט הפותחת ב"קורא חביב" ומסיימת במשפט "בזאת אנו פותחים את המסיבה", נראית כעוקפת את כל העצב הקשור במות האב ואת הזיכרונות שנישאו בליבה של המשוררת עשרים וחמש שנה, והיא מספרת על השירים של לוי ושלה שנכתבו באהבה לבני המשפחה, ומתייחסת לנכד הקטן רועי, ודבריה אלה הופכים את הטקסט כולו לנעים יותר, ואף מביעים המשכיות של דורות. בעיקר מובלט הקשר של הנכד לסבתו מיכל. את מותו של האב היא מביעה בשני מבעים: הראשון במאמר מוסגר שחודר לתוך סיפור עבודתו של האב ומנהגו לחזור הביתה מאוחר (שבעקיפין גרמו לתאונה שקרתה בשעות הלילה): **"שכחתי לספר, שלוי רביקוביץ היה אבא שלי"**, כמו שמצוי גם באזכור ראשון קודם של מות האב בשיר שלא הצגתי: "עומד על הכביש בלילה האיש הזה / שהיה בשכבר הימים אבא שלי".¹³ הדברים מובלעים כמעט בתחילה, ואינם נאמרים מפורשות. בפעם השנייה נאמרים הדברים בגלוי, בהבלטת הדריסה בסגנון הנראה קר ומדווח, בתוך רצף הדברים: **"נדרסו למוות על ידי נהג שיכור"**. שתי הסטיות האלה מהרצף הסיפורי החביב הפונה לילדים, מדגישות בדרך ההגשה שלהן את הכאב המודחק. יש כאן העמדת פנים של דיווח מהימן, וכן של שמחה מרובה, של מסיבה, כשמתוך הדברים בולט היחס המיוחד כלפי האב וניכר, במיוחד בעיצוב הסגנוני של דמותו, שבחלקו הוא תבניות לשוניות החוזרות על עצמן בכל היצירות, גם כשנקודת המבט משתנה.

12. כל ההדגשות שלי, מ"פ.

13. רביקוביץ (לעיל הערה 1), חלק א – עמוד התיכון, עמ' 16.

להלן דוגמאות לשיריו של לוי רביקוביץ: ¹⁴

דליה הכול יודעת

דליה הכול יודעת: לאכול, לרוץ, לגלגל את הטבעת, לטייל בחוץ, מה זה “פרח בשמים”, איך הולך גמל, איך לפתוח ברוז מים, להדליק חשמל. רק אחת אינה יודעת: כי אסור למצוץ, לרופא אינה שומעת ומוצצת בוץ.	שמעו סיפור על דליה: על דליה – ילדה, שהיא, כמו פרח דליה יפה וחמודה. כל יום בבוקר קמה דליה עומדת במיטה, צוחקת לה מלמעלה על אמא מביטה. וכך אומרת דליה: “תני, אמא, לי בָּנָן [בננה], הלבישי-נא שמלה עלי נלך מהר לגן”.
---	--

(אוגוסט 1938)

מכונית וילדה

ידידנו נחום, הצייר רב הטעם,
כאן סיפר מעשה באריה וכלבה.¹⁵
ואני, רצוני להשמיע הפעם
מעשה אמיתי במכונית וילדה.
במכונית וילדה - ידידות הן השתיים:
הילדה בת שלוש (לאחר חג סוכות)
ומכונית ציבורית בעלת קומותיים,
שקוראים לה פשוט: “אוטו שתי הקומות”.
הן גרות בשכנות - הילדה כאן בבית,
בקומה השנייה [...].

עשרים וחמש שנה לאחר מותו של האב (1967) פרסמה דליה רביקוביץ בעיתון הארץ את הסיפור “25 שנה” שיצא לאור לאחר מכן בתוך הספר **מוות במשפחה** (רביקוביץ, 1977).¹⁶ שלא כיצירות הראשונות שהוזכרו בשירתה (האב דמות סמכותית) ואף מתוך ניגוד לקו שבפנייה לילדים (האב כמשורר אוהב), הרי בסיפור הזה רביקוביץ מציגה את אביה כדמות טרגית שאינה משתלבת בסביבה. את השירים היפים שהיא שמחה בהם כל כך בקובץ **מסיבה משפחתית** היא רואה הפעם בדרך אחרת לחלוטין:

אף שהשאייר אחריו שירים במספר ניכר, לא ראה את עצמו כמשורר, ובצדק. הוא ידע שלשונו העברית דלה מדי (שם, עמ' 147).

14. השירים מופיעים בתוך ספרו של טיקוצקי, ג' (2016). **דליה רביקוביץ: בחיים ובספרות**. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה; ידיעות אחרונות, ספרי חמד, עמ' 306.

15. הכוונה לספרו של הסופר והצייר נחום גוטמן: גוטמן, נ' (1942). **ביאטריצ'ה, או, מעשה שתחלתו תמור וסופו ארי דורס**. עם עובד.

16. רביקוביץ, ד' (1976). **מוות במשפחה**. עם עובד. וראו להלן.

חיי מוצגים כחיים מוחצים, והיא אף החליטה שעיסוקו כמהנדס גרם לו "להשתעמם עד מוות". ועל כך כותבת המשוררת: "למעשה נטרפו במרוצת הימים כל משאלות חייו".

גם הדברים שגרמו לאביה אושר, היו מלווים לדעתה בצער וברגשי אשם. האב, לפי עדות הבת, לא קרא נכון את המציאות, שכן (כפי שהיא ראתה זאת):

הוא נפגע בקלות מגסותם של חבריו לעבודה, מניבול הפה שלהם ומן ההתארגנות המעמדית. כביכול, שהייתה מסווה לאינטרסנטיות אנוכית [...].

בסיפור הזה מסופר שהאב נהרג בגיל 33, והמספרת מנסה לסכם את מותו המוקדם והכואב של האיש הצעיר הזה, כמעט בן גילה באותו הזמן:

כל סיכום שאני יכולה לסכם את אישיותו של אבי הוא סיכום חלקי בלבד, כיוון שאישיותו לא הגיעה לכדי הבשלה. יכולה אני לתאר לעצמי אבות טובים ממנו ואנשים רחבי אופק יותר ממנו. קשה לי להעלות בדמיוני אנשים שניחנו בשלמות-נפש גדולה משלו. בחוש צדק מפותח יותר או ברגישות רבה יותר לעול.

בסיפור זה המופיע כביכול ככרוניקה ביוגרפית, רביקוביץ מביאה מעין עובדות מחיי האב, קטעי אירוע, שהן יותר פרשנויות של בת המתבוננת באביה המת לאחר 25 שנים.

עד כמה הפרשנות הזאת היא רגשית ואיננה מחויבת המציאות אפשר לראות לקראת סוף הסיפור, שבו היא אומרת: "אינני מנסה להציג עצמי כרושמת דיוקן בלתי משוחדת".

זיכרונות נוספים של היוצרת על אביה נמצאים גם בהמשך הטקסט בגוף ראשון, ובהם היא עוסקת במערכות היחסים שבין אימה לאביה. אם נדמה היה שלאורך שבע שנות נישואיהם והולדת שלושת הילדים סבל לוי רביקוביץ מעבודתו המשעממת ומחבריו המתנכרים שאף לעגו לו, הרי בסיפור הזה, "קיצור תולדות מיכל", רביקוביץ מוסיפה נקודת מבט אחרת על האב, והיא אומללותו. מתברר שגם חייו בבית היו קשים מבחינה רגשית. האם הייתה אישה קשה ודעתנית שנסתה שלא לוותר על עקרונותיה לעומת עקרונות האב:

מיכל אמרה שמעולם לא נפל ריב בינה ובין לוי, אבל אני זכרתי אחרת. זכרתי שהיא הענישה את לוי בעונש שהיה מקובל עליה "לא לדבר אתו". היא קנתה קקאו תוצרת חוץ והוא זרק את הקופסה דרך החלון, כי האמין שצריך לקנות רק תוצרת הארץ. ואז היא אמרה לו שהיא לא מדברת אתו. לוי התחנן: מיכל (במלעיל), בואי נפסיק את המשחק הזה. אבל מיכל הייתה נחושה ללמד אותו לקח. עד הערב היא המשיכה לא לדבר איתו [...] מאז קיבל עליו לוי את הדין, שהילדה חשובה יותר מתוצרת הארץ, וכך כל בוקר שתתה הילדה כוס קקאו (בלי קרום).

כחמישים שנה ויותר עברו מאז מות האב. דליה רביקוביץ כתבה על אביה בעיקר בפרוזה, וכך גם המשיכה כעבור זמן. אבל עם צאת קובץ השירים שלה **כל משבריך וגליך**, קובץ שירים שכתבה במשך כל חייה, הוסיפה קונטרס קטן של שירים מאוחרים, ספק קרובים לזמן פרסום הספר, ובהם שני שירים המתמודדים שוב עם מות האב. אלא שהפעם היא מתמודדת עם תמונת האב התלויה על הקיר שנים על שנים, כשהיא מדברת אליו בדיבור ישיר ומצטטת אותו, כאילו הוא עונה לה מתוך התמונה על טענתה בשיר מוקדם שהזכרנו לעיל "עומד על הכביש בלילה האיש הזה", ובו התלוננה: "**הוא אינו מדבר לי מילת אהבה אחת**". אביה יוצר כביכול בשיר החדש את האנלוגיה למצבו אז, וכאילו טוען (בשיר "אין ראות אלוהים במקום הזה" שנכתב בשנת 2000 על פי בראשית כ, יא, וראו בהמשך):

אין אַהבָה בַּמָּקוֹם הַזֶּה וְגַם לֹא תִהְיֶה,
אָמַר לִי אָבָא מִתּוֹךְ תְּמוּנָתוֹ
הַתְּלוּיָה עַל הַקִּיר שְׁנַיִם עַל שְׁנַיִם [...] 17.

כמו בשאר השירים והסיפורים שראינו, גם כאן נזכרת התאונה במבנה דומה, באמירה משנית כביכול בתוך פסוקית זמן, כאילו דרך אגב, אך במילים מפורשות ("כאשר נדרסתי למוות בכביש השחור"), אך הפעם מנקודת המבט של האב הנדרס, שאינו דומה כלל לאב הסמכותי והמרגיע או לאב האוהב והמבקש לאחד סביבו את משפחתו. הוא אדם נבהל, דומה לבתו וירא מפני חזרת החוויה השלילית ומצב הבהלה גם אצל בתו הדומה לו על פי תפיסתו (שם):

פֶּאֶשֶׁר נְדַרְסְתִּי לְמָוֶת בְּכַבִּישׁ הַשְּׁחוֹר,
פְּהַרְף עֵינַי לְבִדִּי הַפִּתִּי 18 לְאָרֶץ מְבֹזָה וְנִבְהַל,
וְנִדְעָתִי כְּהַרְף עֵינַי
שֶׁבְכָל הַשָּׁנִים שֶׁתְּבוֹאָנָה כְּמוֹנֵי תִהְיֶי נִבְהַלְתִּי
וְלֹא תִשְׁמְרֵנִי מֵאֵשׁ
וְלֹא מִפְּחָשׁוּל בָּיָם,
וְכְמוֹנֵי לֹא תִאֲחֹז בְּךָ יָד
לְמִשְׁךְ אוֹתְךָ לְאֶחָד
מִפְּנֵי סִפְּנָה.

השיר מעמיד אפוא אנלוגיה באמצעות מטפורות של ים ואש הנזכרות גם בשירים אחרים.¹⁹ היא מתבצעת במעין דיאלוג מאוחר עם השיר הקודם בין האב המת לבת החיה. בשיר "אין יראת אלוהים במקום הזה", שלא כמו בשיר "עומד על הכביש לילה האיש הזה", מתקיימת אהבה בשניים בין האב לבתו, הם אפילו צוחקים יחד, אלא שזו אהבה בין בת חיה לאב מת שתמונתו הצעירה תלויה על הקיר. על אף שזו אומנם אהבת אמת, יש בה כאב רב על שום שהיא אינה אהבה ממומשת. לכן מצוי השיר בכותרת של אלוויה מקראית (בראשית כ, יא) שבה אברהם אומר לאבימלך: "כי אמרתי רק אין יראת אלוהים במקום הזה". בסיום השיר משולב ההסבר לאי יכולת של מימוש האהבה (שם):

וּמִי שֶׁקָרַע אוֹתִי מֵעֲלִיָּה לֹא הִיְתָה יְרֵאת אֱלֹהִים בְּלִבִּי
וְלֹא תִהְיֶה.

הסיפור הזה, כמו גם הסיפור: "אבא של..." (עמ' 19), מעצימים את אומללותו של האב בעיני הבת הבוגרת הצופה בו ממרחק של שישים שנה. במבט דיאכרוני אפשר לראות שבכל יצירותיה, דליה רביקוביץ מעצימה את אומללותו של האב שמת כאמור בגיל 33. בראשית יצירתה כנאמר בראש דברינו, הדוברת עדיין מוסרת את דבריה מנקודת תצפית של ילדה קטנה או גם נערה, ורואה בו אב גדול וסמכותי. לאחר מכן בשביל להנציח את זכרו בהפצת שיריו לילדים, היא מלכדת בשבילו את המשפחה ונשענת על חילוף הדורות. במרווח של עשרים וחמש שנים היא רואה אותו אדם אומלל בעבודתו, חייב לפרנס את משפחתו בת חמש הנפשות, שונא את עבודתו ואת חבריו לעבודה, ומעט נחת הרוח שיש לו היא מן

17. מילת "אהבה" מתקשרת כאן על פי הצירוף "יראה ואהבה" (וכאן נשלה האהבה ונשארה היראה, ולמעשה גם להפך – אולי האהבה היא שנשארה, ואולי נשלו שתיהן בסופו של דבר). וראו, למשל: דברים י, יב. וראו גם דברי חז"ל על אמרה זו.

18. על פי זכריה יג, ו: 'וְאָמַר אֲלֵינוּ מִה הִמְפֹּת הָאֵלֶּה בֵּין יְדִיד וְאָמַר אֲשֶׁר הִפְתִּי בֵּית מְאֻהָבִי'.

19. ועיינו בתוך שמעון, א' (2009). מאפיינים לשוניים-סגנוניים ומשמעותיים הספרותיים בשירתה המאוחרת של דליה רביקוביץ על פי הספר "מים רבים" [עבודת מוסמך]. מכללת סמינר הקיבוצים, עמ' 7.

האהבה של המשפחה אליו ושלו אליה. והינה, לאחר שישים שנה, המשוררת מנפצת גם את האמת הזאת, ומציגה את חייו של האב בבית רחוקים מהרמוניה משפחתית. האם בעלת עקרונות וגם הוא כמוה, והיא תמיד מנצחת. האם שותקת, כעונש, שתיקות ארוכות ובלתי מתפשרות, הילדים בוכים וכל התמונה הזאת מוליכה אל הקטעים שבהם המשוררת מנסה לפרש את מותו הטרגי של האב כמוות מתוך בחירה (שם):

האם אבא של דליה מת או סתם עבר מן העולם בלי למות? אולי פשוט נקעה נפשו ממשוהו, והוא פסע פסיעה רחבה לעבר שמים ללא ענן ואחר הלך פסיעה יותר רחבה, עד שנפתח לו מצנח רזרבי סמוי שתמיד החזיק למקרה כזה, ואולי בכלל הוא חי על הירח או על איזה סופר נובה?
ואולי הוא רוצה לחזור ואינו יכול?

סך הכול היה בן שלושים ושלוש ואולי עשה מעשה אימפולסיבי שעליו התחרט אחר כך, או להפך, אולי נמאסו עליו החיתולים של בניו התינוקות, ואולי, קשה להעלות אפילו מחשבה כזאת על הדעת, רצה לפרוש מאשתו ולא ידע איך. אולי נמאס עליו היקום ואולי נמאס לו להאיר פנים לכולם ולעזור לכל נדכה ומר נפש. ואולי ניסן חברו היה הקש ששבר את גב הגמל, ואולי נמאס עליו הבוס חיים סלבין²⁰ שהציק לו, ואולי חבריו לעבודה שהיו שותים את מרק הפירות שהכינה לו אשתו, יצאו לו מהאף.

אבא של דליה כבר אינו אפילו צל או עננה קלה. כל מה שנשאר ממנו הוא שהוא אבא של דליה וגם דליה תהיה עוד מעט צל או עננה.

הינה נחשפת לפנינו עוד משוררת וסופרת, אישה הכותבת במשך שנים ארוכות, כמעט כל שנות חייה, על אב שמת, כאשר מה שהיא זוכרת באמת (שכן הייתה בת שש בלבד במוותו) הוא רגע העלבון הנורא והמכה על היד לעיני אנשים זרים – והינה בכל זאת היא רואה בכל זה אהבה גדולה אליה שהיא מפתחת בהיים בצל מותו, הנמשכים כבר ארבעים ושש שנים.

האם האהבה הזאת הועילה לה או הרסה את חייה? יש כנראה מעבר דק מאוד בין שני הדברים האלה. ואנו, איך נוכל לשפוט את זו שבאה והלכה, או את אביה שהלך מאיתה?

20. תעשיין ישראלי, ממקימי תעשיית הנשק בארץ ישראל, מנהל התעשייה הצבאית בימי "ההגנה" ולאחר הקמת המדינה.